

SZÁNTÓ T. GÁBOR

„Egy gémeskút útjába állt”

TRAUMA ÉS IDENTITÁS GERGELY ÁGNES KÖLTÉSZETÉBEN

Gergely Ágnes életművének a közép-európai politikai rendszerváltozás, a demokratikus átalakulás és az antiszemitizmus új, nyilvános megjelenése után keletkezett két darabja az *Izabella és Ferdinánd*, valamint *A 137. zsoldár. A barbárság éveiből* című kötetben dátum szerint, egymás után, de jelen elemzésemhez képest fordított sorrendben szerepelnek.

Izabella és Ferdinánd

1492

Izabella és Ferdinánd
kéz a kézben a kert iránt,
valladolídi kert iránt
ment Izabella s Ferdinánd.

E frigyből lett Hispánia:
nem kell immár szétválnia,
részekre tagolódnia,
mint Kasztília- s Aragónia.

Izabella és Ferdinánd –
e katolikus két királyt,
ez erős kezű két királyt
csodálja ó- és újvilág:

lantpengés, verses, prózai,
Granada gazdag grófjai,
Sevilla titkos jósai
és Columbus hajósai.

Izabella és Ferdinánd
nem ismeri a trónviszályt,
csak dicsőséget, trónt, uszályt,
spanyol népet, spanyol királyt.

Csak halat, hatalmat, hajót,
irályt és inkvizíciót,

várórséget és vérbirót,
szabott eszmét, egyszeri szót.

Izabella és Ferdinánd
megszabja, kinek mennyi járt,
s megszabja majd, ki mennyit árt –
Izabella és Ferdinánd.

Ki kőcsipkét ver hidegen,
meggazdagszik a tizeden,
turbánt, kaftánt hord szivesen,
tekercest olvas: idegen!

Izabella és Ferdinánd,
a menet Allahot kiált,
a menet Adonájt kiált,
a két menet égre kiált.

És mennek Gibraltár felé,
Kisázsia, Bizánc felé,
Velencei kalmár felé,
Spinoza és Rembrandt felé.

Izabella és Ferdinánd!
Ismeritek a tú fokát?
Ez átjut és az nem jut át:
egy gémeskút útjába állt.

Ki Szentélyt szeretni tanult,
ki Toledóban leborult,
Goethe előtt gödörbe hullt,
annak szerelme az a kút.

Mert – Ferdinánd és Izabel –
az embernek *egy* haza kell.
Ha tejet ád az anyamell,
nem kutatjuk, honnan a tej.

De merni kell az új hazát,
ha az a tej méregre vált –
ó, Izabella! Ferdinánd!
Csak meg ne bánd. Csak meg ne bánd.

1992. október 22. (A barbárság éveiből, 2010.)

Zsidók és moriszkók (mórok, muzulmán hitet formailag elhagyók) inkvizíciós üldözése és spanyolországi kiűzetése a centrális témája az *Izabella és Ferdinánd* című versnek. „*Izabella és Ferdinánd! / Ismertek a tű fokát? / Ez átjut és az nem jut át: / egy gémeskút útjába állt.*” A tű foka utalás Lukács evangéliumára (18.25): „Könnyebb a tevének átmenni a tű fokán, mint a gazdagnak bejutni a mennyek országába”. A gémeskút, a magyar zsidó költő elérni vágyott magyar identitásának jellegzetes jelképe. Pusztabeli magányossága által zsidóságát vagy kettős identitását is kifejezi, felidézve talán a bibliai vándorlásokat, a bibliai történetek kútjait is, univerzális feminin jelképként pedig az élet forrását.

Értelemezői szemszögből azonban a vers nyitott kérdése: a kiűzökl nem jutnak be, akikkel szemben a költő bejut vágyott helyére, vagy a magyar identitásáért küzdő költő nem jut be a vágyott azonosságba a kirekesztések miatt, mert a gémeskút jellegzetes magyar jelképe útját állja? „*Ki Szentélyt szeretni tanult, / ki Toledóban leborult, / Goethe előtt gödörbe hullt, / annak szerelme az a kút.*” Szentély, Toledo, Goethe, kút – a modern, kettős, vagy többszörös identitás jelképei. Az örök Jeruzsálem, a mediterrán, szefárd zsidóságból származó ősök, az eredet mítosza és a nyugat-európai kultúra: a költő szomját oltó források. Mögöttük azonban felsejlik a Szentély lerombolása, a toledói/spanyolországi kényszerkikeresztelkedések és a kiűzetés emlékezete, s felrémlik Örkény István *In memoriam dr. K. H. G.* című egypercese, mely a náci őrének, kivégzése előtt német kulturális példát idéző filosz, K. Havas Géza emlékét idézi meg.

A talán elérhetetlen kútban egygé válik a bibliai vándorlás és a magyar pusztá, „*Mert – Ferdinánd és Izabel – / az embernek egy haza kell. / Ha tejet ad az anyamell, / nem kutatjuk, honnan a tej.*” A kút és a haza asszociációja az anyatej: az élet és az otthonosság forrása. Ha jól bánik vele az ország, a zsidó is otthon tudja magát érezni a diaszpórában, hazájának tudja érezni a földet, ahol született. Ám ha nem kapja meg szülőföldjétől, hogy hazájának érezhesse, nincs más, mint a távozás: „*De merni kell az új hazát, / ha az a tej méregre vált – / ó, Izabella! Ferdinánd! / Csak meg ne bánd. Csak meg ne bánd.*” Korántsem biztos, hogy a távozó jár rosszabbul és nem az őt kiűző – szól az intés a történelmi példa nyomán a jelen Magyarországnak is, ahonnan a '90-es években feltámadt antiszemitizmus száműzné a zsidókat.

Költői értelemben termékeny hónapnak bizonyult Gergely Ágnesnek 1992 politikailag felkorbácsolt hangulatú októbere, amikor a szélsőjobboldal mozgalmi újjászületése nyilvánvalóvá vált, és szervezett tömeg fütyülte ki az '56-os elítéltekből lett író-műfordító Göncz Árpád liberális köztársasági elnököt. Ebben a hónapban, a fentit megelőzően, még egy témánkba vágó verse született a költőnek:

A 137. zsoltár

Ültünk Babylon folyópartjain.
Sírtunk. Babylon tenger nélkül él.
Hárfánk a fűzfán. Másképp szól a kín.
Tőlünk verejték kell, nem szenvedély.
S nem érv, erünkől mért dőlt itt a vér.
Hát kihúlt jobбом legyen rá az ámen,
ha elfeledlek egyszer, Jeruzsálem.

Jelünk itt falba karmolja a nép.
 Kik biztatják, sem tudják, mért teszik.
 Királyi jel, sok más jelet tulélt.
 Ne ródd fel, Uram, vétékül nekik!
 Ne vágasd falhoz szép kisdedeik...!
 És fájó orcám rángjon majd a számhoz,
 ha elfeledlek egyszer, Arany János.

1992. október 3. (A barbárság éveiből, 2010.)

A vers értelmezéséhez fel kell idéznünk a 137. zsoltár szövegét:

1. Bábel folyóinál – ott ültünk, sírtunk is, mikor megemlékeztünk Ciónról.
2. A fűzfákra aggattuk benne hárfáinkat.
3. Mert ott kértek tőlünk foglyul ejtőink énekszót, és zaklatóink vígságot: énekeljetek nekünk Ción énekeiből!
4. Hogyan énekeljük az Örökkévaló énekét idegen földön?
5. Ha rólad megfeledkezem, Jeruzsálem, feledkezzék rólam a jobbam!
6. Tapadjon nyelvem ínyemhez, ha meg nem emlékezem rólad, ha föl nem emelem Jeruzsálemet öröömöm tetejére!
7. Emlékezzél meg, Örökkévaló, Jeruzsálem napjáról, Edóm fiairól, a kik azt mondták: dúljátok, dúljátok az alapig benne!
8. Bábel leánya, pusztulásra való te – boldog, a ki megfizeti néked tettedet, melyet elkövettél rajtunk!
9. Boldog, a ki megragadja, és szétzúzza kisdedeidet a sziklán!

A bibliai zsoltár a zsidók ókori babilóniai száműzetését, a fogságot, a kisebbségi léthelyzetet, az elnyomottságot idézi.

A 20. századi zsoltár az eredeti kezdősorával indul, és a sírással, a könnyekkel összefüggésben áll a költő kétértelmű kijelentése: „*Sírtunk. Babylon tenger nélkül él.*” A költő zsidóságának, vészskorszak-traumájának ismeretében érthető a zsoltár száműzetés-élményének újraírása, a magyar történelem és az ország Trianon-traumájának, a magyar királyság, s az Osztrák-Magyar Monarchia elvesztett tengereinek tudatában pedig nem nehéz behelyettesíteni Babylon helyébe Magyarországot. A tenger nélküli ország szűkösebb, korlátosabb, ridegebb és perspektívátlanabb. A sírás (és a negyedik sor *verejték* kifejezése) a tenger sós vizét asszociálva annak ellenpontjává, sajátos helyettesítőjévé lesz, csakhogy itt a sírás/*verejték* egyszerre siratja a zsoltár szellemében a zsidó száműzetést, de a vers egészének kontextusában, azonosulva a többséggel, a tenger nélkül maradt országot is, melynek veszteségélménye is hozzájárult, hogy ellenségessé váljon a benne élő kisebbséggel szemben.

„*Hárfánk a fűzfán. Másképp szól a kín. / Tőlünk verejték kell, nem szenvedély.*” A versben, legalábbis utolsó két soráig nem szól a hárfá, nem szól a zsidó dal a többségi társadalomnak, legfeljebb róluk szól, rájuk panaszkodik, mert bár nem ők vitték száműzetésbe a zsidó népet, de megörökölték a hajdan száműzötteket, s maguk is száműzték őket.

A zsoltár kérdése alapvetően vallási kérdés. Hogyan is volna énekelhető az „*Örökkévaló éneke*” (zsoltár 4. sor) idegenben, száműzetésben? Hogy énekelhetők (vallásilag) az Örökké-

valót népével és annak kijelölt országával összekötő köteléket dicsőítő dalok olyan földön, melyet nem a zsidóknak adott? Hogy énekelhetők az Istent dicsőítő dalok olyan helyeken (vallásilag), ahol a népek bálványimádó módon idegen isteneket imádnak, s úgy érthetnék, hogy a zsidók az ő isteneiket dicsőítik, sőt, épp azt akarják kicsikarni? Hogy énekelhetők (lélektanilag) az Istenben, Istennel, Isten világában megtalált örömről szóló szövegek a száműzetés bánatában? Hogy énekelhetők (politikailag) ezek a dalok, melyek kemény szavakkal épp az idegen elnyomók ellen szólnak? Ezek a kérdések merülnek fel a zsoltár énekelhetőségével kapcsolatban.

A zsoltár 4. sorában megfogalmazódó kérdésre az 5. sor kifakadó dühe és a zsoltár második felének fordulata felel. Ha nem lehet dicsérni, áldani az Örökkévalót a száműzetés, a bánat miatt, marad a düh, az ellenségre mondott átok. Mintha azt sugallná a zsoltár szövege: Dalt akartok? Itt van, nesztek! Mindez azonban csak primér, zsigeri értelmezés.

A vallási értelmezés pusztán egy vallási dilemmát hordoz. Mi a teendő, ha a vallásjog valóban csak Izrael földjén teszi lehetővé az Istennek szóló dicsőítő zsoltárok előadását? Az éneklés a nép identitását alkotó tevékenység, mert zsidóságuk ebben, az őket hitük szerint kiválasztó Isten szolgálatában és dicsőítésében tételeződik, melyre Istentől kaptak parancsot. Mindez azonban a száműzők beavatkozása, a száműzetés miatt lehetetlenné válik, ezért a költemény(ek)ben megjelenő frusztráció és az indulat ebből: az identitást alapjaiban fenyegető körülményből ered. Egyetlen megoldási lehetőség kínálkozik: a száműzetés állapotának felszámolása, amihez a megszállók/száműzők erőfölényének, népük folyamatos újratermelésének kell megszűnnie. Ezért a drámai fordulat a zsoltár 4-5. sora között. Először a Jeruzsálemről, a vallási/nemzeti élet centrumáról való megfélemezés miatti fenyegetés hangzik el (5. sor) tiltó parancsot implikálva, azután az emlékezés tevőleges parancsát implikáló fenyegetés (6. sor), majd pedig a fohász, hogy ennek érdeméért az Örökkévaló is emlékezzen meg nepe szenvedéséről, és álljon bosszút száműzetéséért. A zsoltár utolsó sorainak ártatlan csecsemőket sem kímélő keménysége, mely a modern ember fülének brutálisan cseng, az ókori népek számára a hadviselés része volt.

A több mint kétezer évvel későbbi, a diaszpóra nyelvén írt vers/zsoltár közepe is fordulatot hoz, de más irányba. Másként mondódik el, ha elmondatik egyáltalán a kín a vészkorszak és a diktatúrák utáni Európában, ahol nem szűnik az előítélet, és bár a fenyegetés nem feltétlenül életveszélyes, mindenképp megalázó. Inkább a munka verejtéke kell, az építkezés, az alázat, a relatív autonómia és heteronómia, a kettős identitás, nem pedig az eredeti zsoltár autonóm szellemében, Istent csak a megszentelt földön dicsérni képes költészet.

Mi a valós helyzete a kisebbségi kultúrának a többség nyelvén? Megmaradhat-e szuverenitása, autenticitása, vagy csak izzadságos egyensúlyozás lehet, mely bár őriz valamit az eredet kultúrájából, de a lokalitáshoz is kapcsolódva, a józan többség igényeinek kielégítésére is alkalmasan, egy másik dimenzióba lép? Kifejezhető-e a kisebbségi létállapot, a harag, az elégedetlenség, a többséggel szembeni érzések vagy legfeljebb univerzalista kultúra művelhető a többség nyelvén, mely a különállás, a sajátosság mellett főként a közösséget hangsúlyozza? Autentikus új identitásnak tekinthető ez a fákra akasztott, majd leemelt hárfán játszott dal, vagy a kényszerű önfeladás dallamát hordozza? Képes-e a kisebbségi helyzetben élő olyan szabad, szenvedélyes önkifejezésre a többség nyelvén, mely a szuverén, nagy művészethez kell, vagy a többség nyelve automatikusan a lokális identitás, a többségi kultúra, akarat par excellence megtestesítője, ezért óhatatlanul kompromisszumkész hangok szüremkednek a

szózatba, mellyel a kisebbséghez tartozó költő a kisebbségi létállapotot akarja megénekelni, amellett, hogy a többséghez fűződő viszonyáról is beszámol. Alkalmas-e erre egyáltalán a többség nyelve, a közép-európai, sorsverte kismemzetek nyelvei, köztük a magyar? Az angol, amint azt Ruth R. Wisse amerikai zsidó irodalomtörténész *The Modern Jewish Canon* című művéből tudjuk, bizonyos értelemben zsidó nyelvvé vált a héber és a jiddis mellett a 20. században, a vészkorszak után, párhuzamosan a liberális, egyenlőségelvű, majd multikulturális gondolkodás elterjedésével az USA-ban, és az asszimiláció kora után bekövetkező amerikai zsidó kulturális reneszánszsal, mely, ma már elmondható, vallási reneszánszot is hozott. De vajon egy közép-európai kultúra és közösség, melynek identitása labilis a 20. századi traumák következtében, el tudja-e viselni a benne élő kisebbségi különállást, s vajon a többség traumáit is érzékelő kisebbségi alkotó képes-e sokrétű, ellentmondásos érzéseit maradéktalanul átfordítani érvényes nyelvi formába a többség nyelvén?

Kérdés, mi lehetne a sorsa, akár egy világnyelven, annak a 20. századi irodalomnak, mely csak a száműzetés keserű dallamait hordozza, csak a dacét, és nem az integrációét, a megtalált egyensúlyét hagyomány és modern gondolkodás, a törzsi származáshoz való hűség, de a többséggel megtalált hang között? Elképzelhető-e, hogy szemben az eredeti zsolttárral, mely a zsidók saját nyelvén íródott, a több mint kétezer évvel később, a diaszpórában, a többségi társadalom nyelvén megfogalmazott zsolttár szelleme, hangsúlya, többséghez való viszonya ne térjen el az eredetitől? Lehetséges volna-e más, önmagát is, és a befogadó nyelvközösséget is megnyugtató üzenet?

De vajon van-e befogadás a magyarul megénekelte Babylonban, ahol „nem érv, erünkől mért dőlt itt a vér.” Nem elegendő érv (az antiszemitizmussal szemben) ahhoz, hogy otthon érezhessék magukat, hogy befogadják őket, hiába dolgoztak meg a befogadásért. Ezért nincs más választás, mint az eredeti, zsidó identitás megőrzése, mert az embernek, ha harmóniában akar élni önmagával, pozitív kötédeket kell kialakítania, amihez tud, amihez lehet. Ezért, vagy ezért sem vehető el a származás, az örökölt közösség, ezért is szól így az első versszak utolsó két sora: „Hát kihűlt jobbom legyen rá az ámen, / ha elfeledlek egyszer, Jeruzsálem.” A verssor alig módosulva idézi a zsolttársort, csak még élesebben fogalmaz (értsd: haljak meg, ha elfeledlek...). Összekapcsolva a versszak elejével, a szakasz-zárlat következmény, okozat. 1. Nem éneklünk foglyul ejtőinknek, 2. dolgozunk, de hiába, 3. minthogy nem működik az érdemekre, előzményekre hivatkozás a befogadáshoz, 4. nincs más lehetőség a kiegyensúlyozott identitáshoz, mint a hűség az eredethez, a hagyományhoz.

A második versszak az első középeének dallamát folytatja: „Jelünk itt falba karmolja a nép. / Kik biztatják, sem tudják, mért teszik. / Királyi jel, sok más jelet tulélt. / Ne ródd fel, Uram, vétekül nekik! / Ne vágasd falhoz szép kisdedeik...! / És fájó orcám rángjon majd a számhoz, / ha elfeledlek egyszer, Arany János.”

Hogy viszonyul a második versszak az elsőhöz? Akár az érett kor az ifjúkorhoz. Az adottságok tudomásulvétele, a belenyugvás a megváltoztathatatlanba, s az első versszakhoz képest egy másik típusú dac, a személyiség integritásának őrzése. A kettős identitás lokalitáshoz fűződő része, a helyi kötődés következtében méltósággal viseli a kirekesztést, és a nyelv irodalmának humanista hagyományában találja meg azt az identitást, melynek nekivetheti hátát a kirekesztéssel szemben. Nem mond le a szülőföldről, a kialakult kötődésekről, a megszerzett, megszeretett kultúráról, ennek megőrzéséhez tágasabb identitást alakít ki, melybe belefér az eredet, a helyi kötődés és a kirekesztések tapasztalatának megemésztése, mely

nem azonosítja a teljes többségi társadalmat, különösen nem azonosítja a kultúra, elsősorban a befogadó szellemű kultúra egészét a kirekesztőkkel, így őrizheti meg kötődését hozzá.

Míg az első versszak talán inkább a zsidóság népi jellegét domborítja ki, a második a vallási jellegre helyezi a hangsúlyt. Míg az első versszak zsigeribb, a második intellektuálisabb, felülemelkedőbb, univerzalisztikusabb, igaz, ehhez elengedhetetlen az ítélő/megbocsátó Isten utóbbi karakterjegyének megszólítása – ellentétben az első versszakkal, ahol Isten nem szerepel – s egyfajta arisztokratikus kívülállás és felülemelkedés. *„Jelünk... Királyi jel, sok más jelet túlélt.”* – fogalmaz a Dávid pajzsáról eredő hatágú csillagról, mely az emberi és az isteni akarat együttműködését szimbolizálja. A büszke, magabiztos, nagyvonalú hangban ott a nép túlélési kapacitásának tudata, két és fél évezreddel Babylon, és közel öt évtizeddel Auschwitz után.

A megbocsátó hang jóhiszemű: *„Jelünk itt falba karmolja a nép. / Kik biztatják, sem tudják, mért teszik”*. A tudatos gonoszság feltételezésének elhárítása a „biztatók” részéről azonban inkább a konceptualista vers krédó-szerű zárlatának előkészítése, mint politikai realitás. Azért van rá szüksége, hogy kimondhassa: *„Ne ródd fel, Uram, vétekül nekik! Ne vágasd falhoz szép kisdedeik...!”*, s hogy elrugaszkodhasson a zoltár legkeményebb, a száműzöttek, elnyomottak egyiptomi tízcsapásra emlékeztető bosszúvágyát/igazságvágyát tükröző részétől, mert humanista, univerzalista gondolkodása, s a modern költő helyzete ezt nem engedi meg. S mintha a zsidó nép Babylon óta túlélt két és félezer évének történelmi magabiztosságával és mélyen átélt hitével hinne a nép elpusztíthatatlanságában, és abban, hogy a bosszúról való lemondás hoz megváltást.

A vers utolsó két sora válaszol az első versszak utolsó két sorára, és a vallási/mitikus/kisebbségi identitáshoz társítja a lokális, befogadó kultúrával való azonosulását. Nem hely, nem feltétlenül „a nemzet”, hanem a többségi társadalom humanista kulturális hagyománya képezi az azonosulás tárgyát.

Ebben a versben is felfedezhetjük az érzelmi telítettséget, ahogy a harminc évvel korábbi, hasonló témájú versekben. Ott talán dacosabb, karcosabb a hang, ám itt a fájdalmait legyűrő, azokon felülemelkedő vagy sorsával megbékélni próbáló, érett, idősödő költő szólal meg. Lehet, hogy nem kompromisszumkeresésről, hanem ugyanarról a dacról van szó, mint korábban: *„védem a magam rögét”, „hát menjen innen fusson aki tud” (Pannon ég alatt), „itt kell elrohadni” (Keserű-gyökerű).*

A megszerzett magyar identitás megvédése is dac tárgya, mert ezt vitatnák el tőle. Az újraéledő, nyílttá váló antiszemitizmus légkörében sem mond le egyik identitásáról sem: sem a származáshoz, sem a locushoz fűződő kapcsolódásáról. *„Tőlünk verejték kell, nem szenvedély”* – ad kulcsot gondolkodásmódjához, így válik e vers és Gergely Ágnes költészetének egy hangsúlyos vonulata a diaszpóra zsidóság tudomásul vett kettős identitásának, esetében magyar-zsidó identitásának foglalatává.